

TOMASZ KAWSKI

Bydgoscy Żydzi i ich kultura

Opisanie, choćby pobieżne, kultury danej grupy etnicznej jest na pozór proste. Jednak przy bliższej analizie przypadku jest zadaniem karkołomnym. Powodów tego stanu jest wiele. Samo pojęcie „kultura” jest niejednoznaczne i różnorodnie definiowane. Problemów przysparza także choćby opisanie składników współtworzących system lub systemy grupowych wartości kulturowych. Inną kwestią pozostaje zastosowanie miary pozwalającej na określenie relacji pluralizmu kultury zewnętrznej i wewnętrznej. Kłopotliwe są próby uogólniania, w materii bardzo delikatnej, indywidualnych stosunków międzyludzkich w społeczeństwach wielokulturowych¹. Przy uwzględnieniu tych kilku, z wielu niewymienionych, zagadnień szczegółowych, chciałbym podzielić się swoimi spostrzeżeniami o wybranych aspektach kulturowych związanych ze społecznością żydowską zamieszkującą Bydgoszcz na przestrzeni ostatnich wieków.

W tradycyjnym, czysto historycznym ujęciu dzieje bydgoskich Żydów można podzielić na cztery okresy. Pierwszy trwał od schyłku średniowiecza do 1555 roku, drugi – od lat siedemdziesiątych XVIII wieku do 1920 roku, trzeci – od 1920 do końca 1939 roku, czwarty – od 1945 roku do lat siedemdziesiątych XX wieku. Wydaje się jednak, że zastosowanie przywołanych ram chronologicznych, przy opisie aspektów kulturowych, jest mylące. Zachodzące zmiany kulturowe, wywoływane przez zmieniające się, najczęściej ewolucyjnie, uwarunkowania polityczne, społeczne i gospodarcze, przebiegały mniej spektakularnie, niż można sądzić. Fundamentalne dla Żydów wyznaczniki kulturowe wykazywały w wielu przypadkach zdumiewającą trwałość, mimo przeświadczenia, że „nowa”, historyczna, epoka trwała czasem już od wielu dziesięcioleci. Tym samym sztucznie wyznaczane granice poszczególnych okresów nie wytrzymują krytyki. Dla przejrzystości wyводу proponuję, przy pełnej świadomości jego niedostatków i kontrowersyjności, inną periodyzację dziejów społeczności żydowskiej mieszkającej w Bydgoszczy – periodyzację, która uwzględnia aspekt kulturowy. Okres „żydowskiego” średniowiecza dla Bydgoszczy oraz – jak sądzę

¹ Szerzej np. A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.

– dla innych skupisk żydowskich w Wielkopolsce, pozostającej w granicach zaboru pruskiego, kończy się około połowy XIX wieku. Kolejny, „nowożytny”, chronologicznie obejmuje okres od połowy XIX wieku do połowy lat dwudziestych XX wieku. „Najnowszy” trwa od drugiej połowy lat dwudziestych XX wieku do 1939 roku. Ostatni, „współczesny”, przypada na czasy powojenne. Niezależnie od epok wiele elementów kultury bydgoskich Żydów pozostawało niezmiennych, mimo przemijania kolejnych pokoleń.

Nie wiadomo, kiedy Żydzi zaczęli na stałe osiedlać się w Bydgoszczy. Najstarszy zapis świadczący o ich zorganizowanym skupisku pochodzi z 1507 roku. Można mniemać, że pierwsi osadnicy przybyli w końcu XV wieku lub na przełomie XV i XVI wieku. Rozwojowi gminy na przeszkodzie stanął przywilej królewski z 1555 roku zakazujący Żydom zamieszkiwania w mieście i na przedmieściach. W praktyce zakaz nie był restrykcyjnie przestrzegany. Żydów mieszkających w Bydgoszczy widywano przez kolejnych 20 lat. W 1766 roku jednostkową zgodę na zamieszkanie złotnikowi Limanowi Lewinowi wydał Stanisław August Poniatowski. Następni Żydzi pojawili się dopiero w 1772 roku. Władze pruskie wydały zezwolenia dla czterech żydowskich rodzin (11 osób). W kolejnych dziesięcioleciach, aż do lat siedemdziesiątych XIX wieku, Żydów przybywało. W szczytowym okresie osadnictwa (1871) populacja osiągnęła wielkość około 2 tys. osób. W kolejnych latach ich liczba i odsetek malały. Zjawisko to szczególnie nasiliło się po włączeniu Bydgoszczy w granice Polski. W 1920 roku pozostało około 600 Żydów. Do miasta stopniowo napływali żydowscy przybysze z głębi ziem polskich. Tuż przed wybuchem wojny w 1939 roku społeczność liczyła nieco ponad 2 tys. osób². Miasto opuściło wielu Żydów, jeszcze przed jego zajęciem przez Niemców, w pierwszych dniach września 1939 roku. Pozostałych eksterminowano lub wysiedlono. Do końca 1939 roku Żydów w Bydgoszczy praktycznie już nie było. Pozostawiono pojedyncze osoby i rodziny, które zostały wysiedlone w 1940 i 1941 roku. Po wojnie pierwsi Żydzi pojawili się już w styczniu 1945 roku. Były to żydowskie więźniarki z podobozów obozu koncentracyjnego Stutthof. W kolejnych miesiącach zaczęli napływać nowi z różnych części Europy i Azji. W szczytowym okresie tzw. repatriacji, w lipcu 1946 roku, znajdowało się w Bydgoszczy około 1000-1100 osób pochodzenia żydowskiego. W następnych miesiącach i latach Żydów ubywało. W grudniu 1946 roku było ich 845, w grudniu 1947 roku – 346, w grudniu 1948 roku – 247, w 1951 roku – około 70-100, w 1960 roku – 69, w latach siedemdziesiątych XX wieku pozostały jednostki³.

² W 1788 r. było ich 41 (2%), w 1816 r. – 233 (3,8%), w 1837 r. – 420 (5,6%), w 1861 r. – 1372 (6,6%), w 1871 r. – 1963 (7,8%), w 1885 r. – 1488 (3,2%), w 1900 r. – 1519 (2,9%), w 1910 r. – 1345 (2,3%), w 1921 r. – 646 (0,7%), w 1925 r. – 918 (0,9%), w 1929 r. – 1579 (1,3%), w 1932 r. – 1907 (1,6%), w 1935 r. – 2076 (1,6%), w sierpniu 1939 r. – 2057 (1,4%).

³ Szerzej o dziejach społeczności żydowskiej w Bydgoszczy: I. Herzberg, *Geschichte der Juden in Bromberg*, Frankfurt a.M, 1903; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920-1939*,

Osiedlający się w Bydgoszczy Żydzi aż do połowy XIX wieku nie wykazywali skłonności do wychodzenia poza własny krąg kulturowy. Przez kolejny wiek, mimo pojawienia się wielu czynników sprzyjających przełamywaniu izolacji, nadal koncentrowali się na własnej grupie. W mniejszości pozostawali ci, którzy zdecydowali się na wyjście poza swój obszar kulturowy. Nieliczni zrywali z nim, wybierając pełną asymilację. Praktycznie wszyscy w ciągu XIX wieku przyjęli dualistyczny system wartości, czego najbardziej znamionym rysem było posługiwanie się językiem niemieckim, wiernopoddańczy stosunek do państwa i monarchii pruskiej przy zachowaniu podstawowego kanonu postaw wynikających z doktryny judaizmu i żydowskiej tradycji. System ten został nieco zachwiany po 1920 roku wraz z przybyciem Żydów z centralnej i wschodniej Polski. Jednak przetrwał. Wiele nowych wartości kulturowych przyniósł okres po 1945 roku.

Podstawowym spoiwem łączącym społeczność bydgoskich Żydów był judaizm. Aż do lat czterdziestych XIX wieku miejscowi Żydzi trwali przy jego tradycyjnym obliczu (judaizm rabiniczny, zwany także talmudycznym). Jednak zwolennicy wprowadzenia rytu reformowanego, zgodnego z hasłami haskali, dawali o sobie znać już w początkach XIX wieku⁴. Niezależnie od prezentowanych poglądów obie grupy przystąpiły do działań zmierzających do stworzenia infrastruktury, która umożliwiła oderwanie się od gminy żydowskiej w Fordonie. Pierwszorzędną rolę odgrywali majątni Żydzi pochodzący z ościennych miejscowości, którzy opowiadali się za reformą i haską. W 1816 roku za Bramą Kujawską (obecnie Wzgórze Dąbrowskiego) założono pierwszy żydowski cmentarz. Kolejny, tzw. „nowy”, powstał w 1875 roku, przy ul. Szubińskiej. W 1820 roku wydzierżawiono łaźnię rytualną i otwarto dom modlitw przy ul. Pod Blankami. W 1826 roku zatrudniono rzeźnika rytualnego. Określono wstępnie granice zasięgu kształtującej się gminy. Jej ostateczny kształt wyznaczono 14 stycznia 1834 roku. W 1834 roku uruchomiono synagogę. Starania o jej wybudowanie podjął w latach 1789-1799 Aron Lewin. Wniosek w 1800 roku władze pruskie odrzuciły. Do pomysłu miejscowi Żydzi powrócili w 1827 roku. Na zakup parceli (obecnie ul. Pod Blankami) pożyczono 1000 talarów. Umowę kupna sfinalizowano 29 maja 1827 roku. Zgodę na budowę wydano w 1832 roku. W tym też

Bydgoszcz 1999; T. Kawski, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej” z 1947 r.*, „Kronika Bydgoska”, 1999, t. 19, s. 213-221; idem, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, pod red. R. Sudzińskiego i W. Jastrzębskiego, Toruń-Bydgoszcz 2001, s. 365-392; idem, *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918-1950*, Toruń 2006.

⁴ S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848. Przeobrażenie w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001, s. 277, 281-282.

roku mistrz budowlany Mautz rozpoczął budowę. Oficjalnie synagoga została oddana do użytku 2 października 1834 roku. Pierwsze nabożeństwo odprawił przybyły z Berlina kaznodzieja i kantor Salomon Plener. Na inaugurację zaproszono m.in. Eduarda Heinricha von Flotwella (naczelný prezes Wielkiego Księstwa Poznańskiego), Wikmanna (prezydent rejencji bydgoskiej), Jacoba Mosera Eigera (nadrabin Poznania). Koszt budowy wyniósł 8,5 tys. talarów. Był to skromny, pozbawiony elementów zdobniczych, niczym się niewyróżniający budynek. Został wzniesiony na planie prostokąta z łamanym, czterospadowym dachem, krytym dachówką. Od strony północnej i południowej posiadał cztery wysokie, prostokątne, szczeblinkowe okna. Od strony zachodniej znajdowało się wejście z dwoma prostokątnymi oknami. Przez nie wchodziło się do niewielkiego przedsionka, skąd schody prowadziły na galerię. W głównej, męskiej, sali modlitw znajdowało się 140 miejsc siedzących. Tyle samo znajdowało się w części kobiecej na galerii. Architektoniczna „surowość” wynikała zapewne z przesłanek ekonomicznych, a być może i symbolicznych, odpowiadając gustom zwolenników tradycji. Może w grę wchodziło nieafiszowanie się przez adekwatnym zbytkiem wobec nieżydowskiego otoczenia przez nowo powstałą gminę. Do 1840 roku zakupiono niezbędne wyposażenie liturgiczne, m.in. dwie srebrne korony i blachy do Tor oraz srebrne lichtarze. Ostatnie nabożeństwo odprawiono 27 maja 1882 roku. Budynek władze gminy żydowskiej sprzedały. Krótco potem został rozebrany⁵.

Zapoczątkowany w 1827 roku proces ostatecznego usamodzielniania się gminy bydgoskiej od fordońskiej nastąpił 29 czerwca 1834 roku, w momencie złożenia statutu żydowskiej korporacji w Bydgoszczy. Osiągnąwszy cel, bydgoscy Żydzi przystąpili do określenia rytu nabożeństw. Spory między tradycjonalistami a reformatorami trwały wiele lat. Ci ostatni przeważali już w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. W okresie 1834-1843 preforsowali wprowadzenie kazań po niemiecku, regulaminu synagogałnego, chóru, confirmacji. Wielkie kontrowersje wywoływała kwestia obsady urzędu rabina. Od 1812 roku obowiązki te pełnili rabini z okolicznych miejscowości: Joel Michael Sachs z Łabiszyna oraz Moses Leser z Inowrocławia. W 1837 roku oficjalnie rozpisano konkurs na wakujące stanowisko. Rabin, obok posługi religijnej, miał zajmować się nauczaniem religii możeszowej w szkołach elementarnych i gimnazjum. Zgłosił się rabin Libschütz z Wronek. Jego kandydaturę utracił protest wniesiony do bydgoskiego magistratu przez Lewina Andersa. O pomoc w rozwiązaniu konfliktu zwrócono się do rabinów: Klauznera z Kcyni, Szpiry z Inowrocławia i Feiwelmana z Fordonu. Ich mediacja nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Od 1838 roku toczono, bez rezultatu, rozmowy z berlińskim rabinem

⁵ I. Herzberg, op. cit., s. 26-34, 45.

G.S. Hirschfeldem. Wybrano rozwiązanie pośrednie. Powołano 23 stycznia 1840 roku podrabina Joszue Frenkla. Po sprawy powrócono w 1847 roku. W gminie wyłoniono komisję mającą wybrać rabiną. Pojawiło się dwóch kandydatów: dr Hirschfeld i dr Joël. Tym razem uznano, zapewne by nie pogłębiać konfliktu wewnątrz gminy, że kandydaci zgłaszali zbyt wygórowane oczekiwania finansowe. Kolejną komisję powołano w 1851 roku. Rozpatrywano kandydatury: dr. J. Leviego z Inowrocławia, dr. Hirschfelda z Gliwic i dr. Gebhardta z Gniezna⁶. Powołanie tego ostatniego można uznać za symboliczne wydarzenie zamykające okres żydowskiego średniowiecza w Bydgoszczy.

Wybrany w 1852 roku pierwszy rabin w Bydgoszczy, dr Julius Gebhardt, był postacią nietuzinkową. Urodził się 8 lutego 1810 roku w Trzcielu w Wielkopolsce. Zmarł w Bydgoszczy 15 lutego 1885 roku. Był synem nauczyciela Wilhelma Gebrardta. Edukację religijną rozpoczął u rabiną w miejscowej jesziwie w rodzinnej miejscowości. Kontynuował ją u rabiną w Swarzędzu. Po jej zakończeniu podjął naukę w berlińskim gimnazjum. Później studiował filozofię w Berlinie i Lipsku. Przed przybyciem do Bydgoszczy, od 1842 roku, był rabinem we Wrześni, gdzie próbował z mizernym skutkiem zreformować rytuał synagogałny. Jedynym osiągnięciem było uzyskanie zgody od władz gminnych na wygłaszanie, co pewien czas, kazań po niemiecku. W 1839 roku podczas poświęcenia synagogi w Wolsztynie, nazywał synagogę kościołem, a kazanie skonstruował według ewangelickiego schematu, co wywołało powszechne oburzenie. Po opuszczeniu Wrześni osiadł w 1847 roku w Gnieźnie. Opór miejscowych ortodoksów zmusił go do opuszczenia miasta. Jego wybór w Bydgoszczy wskazuje na kompromis, jaki musieli osiągnąć przedstawiciele miejscowych tradycjonalistów i reformatorów⁷. Także jego następcy (dr Wilhelm Klemperer – rabin w Bydgoszczy w latach 1885-1892, dr Gotthild Walter 1892-1919) wykazywali się umiejętnością godzenia skrajnych stanowisk. Jednak ich uniwersyteckie wykształcenie wskazuje, że w gminie bydgoskiej ostatecznie zwyciężyli zwolennicy reformy. O słabnących wpływach zwolenników tradycji świadczyła także niemożność utworzenia bet ha midraszu. Reformowany judaizm przybrał, w zestawieniu z terenami rdzennie niemieckimi, postać konserwatywną. Dążenie do konfrontacji między obu grupami w końcu XIX wieku, w obliczu odpływu Żydów z Bydgoszczy i pojawiania się nowych wyzwań (rosnąca liczba mieszanych wyznaniowo małżeństw, postępująca asymilacja, inicjatywy budowlane podjęte przez gminę żydowską) zmuszało do zacieśniania spoiwości grupy. Jednak zachodzących zmian kulturowych nie dało się powstrzymać. Tym bardziej, że w obliczu nowych zjawisk społeczno-politycznych (pojawienie się nowocze-

⁶ Ibidem, s. 28-34, 48-68; S. Kemlein, op. cit., s. 260.

⁷ I. Herzberg, op. cit., s. 68-70, 101-102; S. Kemlein, op. cit., s. 248.

snych ideologii, w tym m.in. syjonizmu politycznego czy rasistowskiego antysemityzmu) Żydzi nie mogli zasklepić się wyłącznie w swoim środowisku. Po stworzeniu cesarstwa niemieckiego i zakończeniu procesu emancypacji ludności żydowskiej w Wielkopolsce byli zainteresowani podkreśleniem swojej lojalności wobec państwa, asymilowaniem niemieckiej kultury i pokojowym współżyciem z niemieckim otoczeniem. Postawa ta w sposób naturalny wywoływała negatywne reakcje ze strony marginalizowanej ludności polskiej mieszkającej w Bydgoszczy.

Nowe treści ideologiczne w sposób symboliczny uzewnętrzniał budynek nowej synagogi. Starania o jej wybudowanie podjęto w latach sześćdziesiątych XIX wieku. W dniu 31 maja 1867 roku gmina żydowska zakupiła parcelę (obecnie zbieg ulic Jana Kazimierza i Wałów Jagiellońskich). Do prac budowlanych przystąpiono dopiero w 1882 roku, po wybraniu do władz gminy żydowskiej bydgoskiego bankiera Louisa Aronsohna. Projekt wstępny przygotował radca Link. Ostateczny projekt opracował gdański inspektor budowlany Alfred Mutttray, który wzorował się na szkicach Linka, a przede wszystkim na wzornikach i projektach szkockiego architekta Jamesa Fergussona. Kamień węgielny pod budowę położono 21 sierpnia 1882 roku. Budowę ukończono w 1884 roku. Pierwsze nabożeństwo odprawiono 9 września 1884 roku. Przez następnych kilkanaście lat wzbogacano wyposażenie i wystrój synagogi, np. w 1898 roku zakupiono organy. Synagoga stylistyką wpisywała się w dominujący ówczesnie na ziemiach niemieckich nurt orientalny synagog. Poza elementami tzw. nurtu mauretańskiego bydgoska synagoga nawiązywała do stylu klasycystycznego i neoromańskiego, co pośrednio świadczyło o chęci wtopienia się w nieżydowskie otoczenie. Wskazywało równocześnie na odrębność wyznaniową, jej starożytne, bliskowschodnie pochodzenie, co w dobie rodzącej się ideologii narodowo-żydowskiej dowartościowywało wyznawców judaizmu. Cechą charakterystyczną synagogi był monumentalizm nawiązujący do sakralnych budowli chrześcijańskich. Także lokalizacja nie była przypadkowa: z jednej strony na granicy dzielnicy żydowskiej, z drugiej obok monumentalnego budynku sądu, w bezpośredniej bliskości dróg wylotowych w kierunku Poznania i Inowrocławia. Synagogę wzniesiono na planie prostokąta. Jednonawową budowlę zwieńczały trzy kopuły. Dominująca, na wysokim bębnie, znajdowała się nad kwadratową salą główną modlitw przeznaczoną dla mężczyzn. Kopułę ze świetlikami wspierało osiem ryzalitowanych filarów. Pozostałe kopuły, także na bębnach, były mniejsze i zostały ulokowane w narożach budynku od strony zachodniej. Między nimi mieściła się flankowana fasada z kwadratowymi wieżami, wysokością równymi korpusowi. Najniżej znajdowało się łukowato zakończone wejście dla mężczyzn (dzisiaj od ul. Jana Kazimierza 7) wsparte dwiema kolumnami i dwiema półkolumnami. Do wejścia prowadziły wydatte schody. Nad nim znajdowały się dwa

piętra szeregowo zakończonych łukowatych okien. Stronę wschodnią, mieszczącą aron ha kodesz, zwieńczał typowy dla budownictwa romańskiego absydalny aneks z niewielką, płaską, bazylikową kopułą zaopatrzoną w okrągłe świetliki. Aneks posiadał cztery łukowato zakończone okna. Bocznymi wejściami, od strony południowej, kobiety wchodziły do przedsionka, skąd schodami udawały się na galerię, która mogła pomieścić około 400 osób. W sali głównej, męskiej, znajdowały się 482 miejsca siedzące. Od strony północnej elewacja miała monumentalne trzy półokrągłe okna, w sąsiedztwie których znajdowały się, z prawa i lewa, pojedyncze, znacznie mniejsze. Zgodnie z wymogami reformowanego judaizmu w synagodze było miejsce dla chóru i organy. Dużą wartość stanowiła bima, ulokowana tuż pod kopułą główną. Prowadziły do niej cztery niewielkie schody. Po prawej i lewej stronie znajdowały się imponujące siedmioramienne świeczniki. Funkcje sakralne synagoga pełniła do września 1939 roku. Przetarg na jej rozbiórkę władze niemieckie ogłosiły 14 września. Do prac 2 października 1939 roku przystąpiła firma bydgoszczanina Herberta Matthesa. Zasadnicze prace ukończono do wiosny 1940 roku. Resztki porządkowano do jesieni 1940 roku. Obecnie na terenie po byłej synagodze znajduje się parking⁸.

O współistnieniu tendencji modernizacyjnych i tradycji, które wzajemnie się uzupełniały, świadczyła działalność różnorodnych organizacji oraz odrębny system szkolny. W XIX wieku zaczęły powstawać w środowisku żydowskim organizacje o charakterze religijnym i samopomocowym. Jedną z pierwszych było Towarzystwo Odwiedzania Chorych (powstało w 1841 roku), następnie Bractwo Pogrzebowe „Chewra Kadisza” (24 września 1850 roku), Żydowski Związek Wspierania Chorych i Pogrzebów „Chewra Bikur Cholim” (1 października 1850 roku), Żydowski Związek Kobiet i Panien (30 października 1854 roku), Żydowskie Stowarzyszenie Kobiet dla Wspierania Chorych i Organizacji Pogrzebów (1882), Związek Braci „Chewra Achim” (12 marca 1869 roku), Towarzystwo Wspierania Biednych (1881), Towarzystwo Pomocy Chorym i Organizacji Pogrzebów „Chewra Gemele Chassidim” (1890). W końcu XIX wieku zwolennicy nurtu modernizacyjnego założyli: Stowarzyszenie dla Popierania Żydowskiej Historii i Literatury, Żydowskie Towarzystwo Pomocy Więźniom (1 grudnia 1892 roku), Towarzystwo Pomocy Niemieckim Żydom w Berlinie, Towarzystwo Młodzieży Żydowskiej. Żydzi masoni grupowali się m.in. w „Eduard Lasker-Loge” (1904). O znaczeniu gminy bydgoskiej w północno-wschodniej części Wielko-

⁸ Szerzej: I. Herzberg, op. cit., s. 89-98; B. Derkowska-Kostkowska, *Nieistniejące budowle żydowskie w Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski” 1997; Z. Biegański, op. cit.; E. Bergman, *Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2004.

polski świadczył fakt ulokowania w 1892 roku w Bydgoszczy siedziby Związku Gmin Żydowskich Obwodu Nadnoteckiego⁹.

Doniosłą rolę odgrywało żydowskie szkolnictwo. Sposób jego organizacji oraz preferowane przez nauczycieli treści mogły petryfikować stare systemy wartości kulturowych lub sprzyjać upowszechnianiu nowych. W końcu XVIII wieku działało wyłącznie żydowskie szkolnictwo religijne. Zamożniejsi rodzice świecką edukację dzieci uzupełniali, zatrudniając prywatnych nauczycieli. Za szczególnie ważne uważano jak najszybsze płynne opanowanie języka niemieckiego. W sukurs oczekiwaniom rodziców o poglądach liberalnych przyszła pruska administracja. Pod jej wpływem lidwidacji uległy chedery (szkoły religijne). Jeśli przetrwały, to ich działalność miała charakter jedynie niszowy. Żydzi zaczęli zakładać własne szkoły realizujące, obok religijnego, także świecki program nauczania. Działania te wpisywały się w oczekiwania rosnących liczebnie warstw drobnego i średniego drobnomieszczaństwa żydowskiego. Jego członkowie starali się umożliwić dzieciom awans do niemieckiego drobnomieszczaństwa, poprzez zapewnienie im, obok religijnego, również solidnego wykształcenia świeckiego. W spełnieniu oczekiwań mieli dopomagać członkowie zarządów szkół żydowskich, w których, obok członków gminy żydowskiej, zasiadali burmistrz i pastor. Od 1833 roku władze pilnie nadzorowały przestrzeganie obowiązku szkolnego. W przypadku uchybień rodzice byli karani grzywnami bądź aresztem. W konsekwencji szybko malał odsetek dzieci pozostających poza systemem szkolnym. W 1834 roku w rejencji bydgoskiej nie pobierało nauki około 19% żydowskich dzieci objętych obowiązkiem szkolnym, w 1848 roku – już tylko 9,2%. W 1834 roku aż 30,3% dzieci żydowskich uczęszczało do szkół chrześcijańskich. W 1848 roku odsetek ten zmniejszył się do 20,8%. Spadek ten był wywołany gęstszą siecią szkół żydowskich oraz wyższym poziomem nauczania w szkołach żydowskich¹⁰. Przykładem modelowym zachodzących zmian była Bydgoszcz. W 1838 roku kupiec Stencel, chcąc poprawić warunki nauki, ufundował nową prywatną szkołę żydowską. Następna powstała w 1854 roku. W 1859 i 1865 roku założono kolejne religijne szkoły żydowskie. Rabin Cohn wprowadził naukę religii do wybranych szkół żydowskich, a rabin Gebhardt, w listopadzie 1857 roku, utworzył Żydowską Szkołę Religijną. W 1881 roku opracowano specjalny program nauki podstaw judaizmu w szkołach żydowskich. Jego wdrożenie w Bydgoszczy powierzono rabinowi pomocniczemu dr. Theodorowi, którego wybrano w 1880 roku. Dziewczęta doksztalcano na lekcjach religii w szkołach dla dziewcząt (Tochterschule). Podobne lekcje

⁹ I. Herzberg, op. cit., s. 75, 85, przyp. 122; Z. Mrozek, *Karta z dziejów żydowskiej diaspory w Bydgoszczy (do roku 1920)*, „Kalendarz Bydgoski” 1997, s. 230.

¹⁰ S. Kemlein, op. cit., s. 150-156.

prowadzono w innych szkołach, tzw. wyższych¹¹. Za symboliczne należy uznać umiejscowienie, w sąsiedztwie synagogi (wejście znajdowało się od obecnej ulicy Wały Jagiellońskie) oraz rzeźni rytualnej, budynków gminnych (ulica Pod Blankami), nowego budynku szkoły żydowskiej. Został oddany do użytku w 1899 roku. Projekt przygotował w 1898 roku architekt Karl Bergner. Był to okazały dwu- i trzykondygnacyjny budynek. Jego budowa wiązała się z realizacją jednolitego stylistycznie kompleksu budynków zabudowań gminy żydowskiej. Całość została w 1904 roku, łącznie z synagogą, ogrodzona¹². Jego nowoczesna bryła i funkcjonalność w centrum bydgoskiej dzielnicy żydowskiej w pełni odzwierciedlały pozycję, jaką przyjmowali Żydzi bydgoscy w systemie kulturowym państwa pruskiego (niemieckiego). Dzięki systemowi własnego szkolnictwa zachowali, w stopniu znacznie większym niż w głębi Niemiec, żydowski pierwiastek. Istnienie elementarnych szkół żydowskich gwarantowało spójność grupy, definiującej się jako żydowska.

Skutki tego stanu były różnorodne. Żydzi należeli do najlepiej wykształconych mieszkańców miasta. Analfabeci stanowili w połowie XIX wieku jeszcze dość pokaźną grupę. W początkach XX wieku praktycznie ich nie było. Wykształcenie świeckie na poziomie gimnazjalnym i uniwersyteckim ułatwiało wejście i wtopienie się w niemieckie społeczeństwo, przyspieszało akulturację i asymilację. Jej konsekwencją były coraz częstsze wyjazdy z Bydgoszczy w głąb Niemiec. Żydzi bydgoscy już od początków XIX wieku zaczęli porzucać tradycyjny strój żydowski, skracali brody, obcinali pejsy. W 1837 roku około 30% bydgoskich Żydów zaliczało się do kategorii Żydów naturalizowanych. Oznacza to, że tyle żydowskich rodzin przyjęło zewnętrzne, preferowane przez władze, formy obyczajowości w postaci m.in. znajomości języka niemieckiego i posługiwania się nim we wszystkich czynnościach formalnoprawnych, przyjęcia stałego nazwiska i miejsca zamieszkania, wykonywania zawodu związanego z działalnością artystyczną, naukową, posiadania ziemi, wykonywania preferowanych zawodów rzemieślniczych i prowadzenia przedsiębiorstw przemysłowych, posiadania niezadłużonej nieruchomości o wartości co najmniej 2000 talarów lub kapitału w wysokości 500 talarów, zasług dla państwa dzięki patriotycznej postawie¹³. Pełna, zewnętrzna „europeizacja” stroju dokonała się w kolejnych dziesięcioleciach XIX wieku. Żydzi przestali się różnić od otoczenia, zarówno wyglądem, jak i mową. Znajomość języka niemieckiego stała się powszechna.

¹¹ I. Herzberg, op. cit., s. 71-75, 79-80, 87-88; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in den Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904-1908, s. 248-249; Z. Mrozek, op. cit., s. 230.

¹² B. Derkowska-Kostkowska, *Przyczynki do dziejów budowni żydowskich w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1996, z. 1, s. 62-63.

¹³ Szerzej: S. Kemlein, op. cit., s. 165-198.

Znikała natomiast znajomość języka polskiego, zwłaszcza po jego usunięciu jako przedmiotu nauczania w latach trzydziestych XIX wieku. Jednak praktyka, ze względu choćby na kontakty gospodarcze, zmuszała do zachowania przynajmniej częściowej znajomości tego języka. W życiu codziennym, rodzinnym Żydzi, zwłaszcza starszego czy średniego pokolenia, posługiwali się aż do końca XIX wieku najczęściej językiem jidysz. Młodsze pokolenie, od drugiej połowy XIX wieku, traciło kontakt z tym językiem¹⁴. Także przedstawiciele wyższych warstw, należący do bydgoskiej elity, przyjmowali w znacznie szerszym stopniu niemiecki model kulturowy. Posługiwali się niemieckim zarówno w kontaktach zewnętrznych, jak i w życiu rodzinnym. Czasem wnosili nowe elementy do lokalnego krajobrazu kulturowego. Przykładem służy jeden z symboli Bydgoszczy – „Łuczniczka”, której posąg ufundował w 1910 roku Lewin Louis Aronsohn (1850-1928). Przedstawiciele elit zaczęli nadawać czysto niemieckie imiona swoim dzieciom, zwłaszcza dziewczętom. Nieco większy rygoryzm panował w stosunku do chłopców. Części z nich nadal nadawano tradycyjnie żydowskie imiona, np.: Dawid, Izrael, Jacob, Salomon. Jednak zdecydowana większość posiadała imiona niemieckie¹⁵. Z Bydgoszczą było związanych kilku znaczących intelektualistów, którzy wzbogacili zarówno niemiecką, jak i żydowską kulturę. Byli wśród nich ludzie nauki, pisarze, publicyści, m.in.: Rathau Friedländer, Julius Kosarski (*vel* Mirsel) – pisarz i poeta, dr Juliusz Theodor – rabin pomocniczy publikujący traktaty z zakresu judaizmu, Benedykt Löwenberg, Herman Cohn, Abraham Laski, Albert Ginsberg, Sim Auerbach, Moritz Eisen, Izaak Herzberg. Pisząc, używali najczęściej języka niemieckiego, choć niektórzy (jak rabini czy I. Herzberg) część prac przygotowali w języku hebrajskim¹⁶. W Bydgoszczy miejscowy kantor A. Blaustein od 1879 roku redagował i wydawał specjalistyczny tygodnik o zasięgu ogólnokrajowym „Der jüdische Kantor”¹⁷.

Po 1920 roku, wraz z masowymi wyjazdami „niemieckich” Żydów z Bydgoszczy, pojawiła się grupa napływowych Żydów. Ci, którzy nie wyjechali do po-

¹⁴ Szerzej: A. Cohn, *Erinnerungen an Bromberg. Wspomnienia o Bydgoszczy*, opracowały: E. Alabrudzińska, B. Janiszewska-Mincer, Toruń 2001; K.A. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznaniu w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004.

¹⁵ W 1914 roku członkowie zarządu gminy: Moritz Baerwald, Adolf Fuss, Michael Russak, Dawid Wohntaler, Arno Ascher, Izrael Lipowski; rady reprezentantów: Salli Wolfen, Isidor, Barnass, Leo Brückmann, Julius Moses, Martin Friedländer, Sally Schendel, Moritz Meyersohn, Rober Aron, Sally Jacobowski, Willy Baerwald, Robert Löwenberg, Isidor Cohn – Z. Biegański, op. cit., s. 24.

¹⁶ Z. Biegański, op. cit., s. 26-27; idem, *Izaak Herzberg (1857-1936) – historyk, pisarz i nauczyciel gmin żydowskich w prowincji poznańskiej*, [w:] *Kujawsko-pomorskie rodowody wybitnych uczonych*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 2007, s. 79-96.

¹⁷ T. Kawski, *Twórcy i animatorzy muzyki wyznania mojżeszowego na Kujawach w XIX i XX wieku*, [w:] *Twórcy i animatorzy muzyki na Pomorzu i Kujawach*, pod red. V. Przech, Bydgoszcz 2002, s. 149-150.

łowy lat dwudziestych XX wieku, stanowili stosunkowo nieliczną, choć wpływową grupę. Trudno ocenić jej liczebność. Prawdopodobnie możemy mówić o około 300-400 osobach. Przez nowe, polskie władze byli traktowani jako osoby związane z Niemcami i ich kulturą. Jednak zasadniejsze byłoby określenie: „niemiecko-żydowski” krąg kulturowy. Jego członkowie posługiwali się oficjalnie językiem niemieckim, w domach – niemieckim, rzadziej jidysz. Charakteryzowali się dość tradycyjną strukturą rodziny i tolerowaniem, choć tu istniały duże jednostkowe różnice, pewnych odstępstw od tradycji¹⁸. Ci najbardziej związani z niemczyzną opuścili Bydgoszcz i Polskę. Żydowscy przybysze tworzyli w Bydgoszczy barwną mozaikę. Niewielką grupę stanowili „niemieccy” Żydzi, pochodzący z małych miejscowości Wielkopolski, Kujaw Zachodnich i Pomorza Gdańskiego. Ci szybko, jako „swoi”, znaleźli wspólny język z autochtonami. Do tego grona dołączyli przedstawiciele wyższych warstw społecznych, należący do zamożniejszego drobnomieszczaństwa, przedstawiciele wolnych zawodów, inteligencja, wywodząca się z centralnej, rzadziej południowej czy wschodniej Polski (przykładami służą życiorysy np. rabina dr. Efraima Sonnenscheina pełniącego urząd w latach 1921-1939 czy wieloletniego przewodniczącego zarządu gminy żydowskiej Zygmunta Klotza). Cechą tej grupy była głębsza znajomość polskiej kultury i języka polskiego. Na uboczu trzymali się zwolennicy asymilacji, którzy mimo nominalnego pozostawania członkami gminy żydowskiej, prezentowali indyferentne postawy wobec religii i tradycji (np. przemysłowiec Oskar Robinson) czy członkowie inteligencji grupujący się w Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Państwa Polskiego. Największą grupę tworzyli przybysze, którzy zachowując swoje przywiązanie do własnej kultury, potrafili wykorzystać elementy kultury polskiej i niemieckiej. Wykazywali większą skłonność do kulturowych kompromisów, choćby w postaci pracy w sobotę. Byli także niezłe wykształceni. W 1921 roku analfabeci stanowili wśród społeczności żydowskiej Bydgoszczy grupę liczącą 55 osób (około 8% populacji). Zapewne w większości wywodzili się z grona Żydów napływowych. Wśród Polaków analfabeci stanowili 16%, wśród Niemców – 11%. W 1931 roku jako język ojczysty aż 789 osób podało jidysz (46,6% populacji), 123 – hebrajski (7,3%), pozostali (46,1%) w zdecydowanej większości zapewne niemiecki bądź polski¹⁹.

Pewne cechy kultury obu grup, tj. miejscowych i napływowych Żydów, były wspólne: przywiązanie do religii i tradycji (nieporównywalne z ortodoksją z głębi ziem polskich działającą np. w Związku Ortodoksów „Agudas Hartodoksim” – późniejsza „Agudas Izrael”), wielojęzyczność, brak głębszej fuzji kulturowej i wymiany międzykulturowej. Stan ten wynikał w dużej mierze z ruchów

¹⁸ Szerzej: A. Cohn, op. cit.

¹⁹ Z. Biegański, op. cit., s. 37-39.

migracyjnych. Z Bydgoszczy wyjechała większość Niemców. Nastąpiła gwałtowna repolonizacja miasta. Przybysze z głębi Polski, będąc w nowym środowisku, wykazywali większą dążność do zamykania się w granicach własnej grupy kulturowej. Miejscową ludność niemiecką i żydowską traktowano jako obcą, a często wrogą i niepodlegającą procesom asymilacyjnym. Na upowszechnienie tego typu postaw wpływały poglądy prawicowe i centroprawicowe większości polskich mieszkańców Bydgoszczy. Innym łącznikiem między obu grupami było niewyróżnianie się w stosunku do otoczenia ubiorem czy językiem. Polskiego czy niemieckiego używano w kontaktach ze światem zewnętrznym. Wewnątrz własnej grupy napływowi Żydzi używali zapewne najczęściej jidysz. Bydgoscy Żydzi, niezależnie od miejsca pochodzenia, wykazywali się także lojalnością wobec państwa polskiego.

Nie wiemy, jaką rolę w przełamywaniu barier między obu grupami odegrał syjonizm. Na bydgoskim gruncie zaszczyli go napływający Żydzi z byłego zaboru rosyjskiego. Szeregi zwolenników idei narodowo-żydowskiej rosły, tym bardziej że jej gorliwym propagatorem był ostatni bydgoski rabin dr Efraim Sonnenschein. Posiadał, podobnie jak jego poprzednicy, zarówno wiedzę religijną, jak i świecką, co idealnie wpisywało się w stare bydgoskie obyczaje oraz zaspokajało potrzeby nowych członków gminy²⁰. Powstały syjonistyczne partie polityczne i powiązane z nimi różnorodne organizacje młodzieżowe („Akiba”, „Haszomer Hacair”, „Bejtar”, „Hechaluc”, „Hanoar Haiwri Akiba”), zawodowe i gospodarcze. Każda z nich, w mniejszym czy większym stopniu, w swojej działalności statutowej miała zapisane odnośniki traktujące o szerzeniu określonych wartości kulturalnych. Istotną rolę odgrywała idea żydowskiego skautingu, który promował kształcenie ciała i ducha, zwłaszcza kulturę fizyczną oraz umiejętności praktyczne przydatne po wyjeździe z Polski do Palestyny. Mniejsze znaczenie miały organizacje i ugrupowania zrzeszające zwolenników ortodoksji czy

²⁰ Urodził się 15 grudnia 1890 roku w Czortkowie, syn Mendla i Zlaty z domu Amreich. Studiował w Berlinie i Wrocławiu – w tym ostatnim ukończył seminarium rabiniczne. Studia świeckie zwińczył tytułem doktora filozofii. Powołany rabinem w Bydgoszczy 12 grudnia 1921 roku, pełnił urząd prawdopodobnie do 2 września 1939 roku. Wyjechał z miasta, a jego dalsze losy pozostają nieznane. Żonaty z Esterą z Horowitzów (urodziła się 4 września 1900 roku). Ślub zawarto w Bydgoszczy 22 grudnia 1927 roku. Ojciec trojga dzieci. Syjonista, aktywny społecznie i politycznie, religijnie bliższy żydom reformowanym. Jego postawa wywoływała wiele sporów z zarządkiem gminy w latach trzydziestych. Ich tłem były sprawy rytualne, praktykowany ryt w synagodze i działalność polityczna. Był współorganizatorem i działaczem Zrzeszenia Gmin Żydowskich w Poznaniu i na Pomorzu. Patronował grupie miejscowej „Akiby”. Był jednym z założycieli bydgoskiej Kasy Bezprocentowych Pożyczek „Gemilut Chesed”. Należał do Kolegium Privatgymnazium Bromberg. Współpracował z wydawaną w Polsce Zachodniej prasą żydowską, np. „Przeglądem Zachodnim” – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Gmina Wyznaniowa Żydowska Bydgoszcz, sygn. 248, 249; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Urząd Wojewódzki Poznański 1920-1939, sygn. 5918; J. Kutta, *Sonnenschein Efraim (1899-?)*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, pod red. J. Kutty, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 136; Z. Biegański, op. cit., s. 106-107.

partie o lewicowym programie. Celem niektórych organizacji było rozwijanie żydowskiej kultury i nauki. Wśród nich możemy wymienić: Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Tarbut” oraz Towarzystwo Młodzieży, przekształcone następnie w Związek Młodzieży Żydowskiej. Działalność tego pierwszego była znikoma. Wokół drugiego koncentrowała się większość imprez kulturalnych. W statucie zapisano, że celem związku było pogłębianie religijności w duchu judaizmu, szerzenie oświaty, działalność kulturalna, turystyczna i sportowa. Działały oddziały męski i żeński oraz sekcje juniorów i sekcja sportowa (uprawiano boks, gimnastykę, tenis ziemny, tenis stołowy). Przy związku było kółko teatralne. Za zebrane ze sprzedaży biletów środki kupiono książki do biblioteki młodzieży żydowskiej. W 1938 roku liczyła ona ponad 2500 tomów. Wystawiano sztuki w języku polskim i jidysz. W dniu 14 sierpnia 1928 roku, na zaproszenie związku, przyjechał do Bydgoszczy jeden z najbardziej znanych żydowskich społeczników międzywojennej Polski, polityk, wybitny historyk, Izaak Schiper. Wygłosił odczyt pt. „Skąd i kiedy Żydzi przybyli do Polski”. W marcu 1930 roku, także na zaproszenie tej organizacji, wykład przedstawił burmistrz Tel Awiwu – Dawid Bloch. W 1932 roku wydano cztery numery pisma „Głos Młodzieży”. W 1938 roku związek liczył ponad 100 członków. Niektóre organizacje syjonistyczne starały się przygotować swoich członków do emigracji w ramach realizacji idei produktywizacji ludności żydowskiej. Młodzież „szomrowa” przygotowywała się do przyszłej pracy w mającym powstać państwie żydowskim w kibucu założonym przy ulicy Cichej. Ideę narodowo-żydowską wspierali także członkowie Żydowskiego Klubu Sportowego „Szomrija-Warta”. W okresie międzywojennym kontynuowały działalność loże masonskie, do których należeli miejscowi Żydzi: „The Independent Order of the Odd Fellows” (IOOF), Loża im. Emmanuela Schweitzera nr 3 w Polsce, Loża im. Eduarda Lasera, Loża „Janus”, Związek „Bene Be’rith”, „Humanitas”. Żydowscy masoni działali w Żydowskim Stowarzyszeniu Dobroczyńności i Żydowskim Klubie Towarzyskim. Zwolennicy ortodoksi grupowali się w Bractwie Pogrzebowym „Chewra Kadisza”, Klubie Hebrajskim istniejącym przy gminie żydowskiej oraz Kole Żydowskim Stowarzyszenia Młodzieży przy Prywatnych Kursach Religii Mojżeszowej „Jabneh” w Bydgoszczy. Patriotyczne, propolskie wychowanie propagowali członkowie oddziału Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski. Należeli do stosunkowo niewielkiego kręgu kulturowego, reprezentując głębszą asymilację z kulturą polską.

Napływający do Bydgoszczy Żydzi pozostawali w większości zwolennikami tradycyjnego judaizmu. Także w duchu żydowskich tradycji wychowywali dzieci. W roku szkolnym 1923/1924 do wszystkich szkół bydgoskich uczęszczało zaledwie 53 żydowskich dzieci. Pozostali kształcili się w reformowanym chederze działającym przy gminie. Stopniowo liczba dzieci korzystających ze szkół nieży-

dowskich rosła. W 1938 roku do szkół powszechnych uczęszczało 220 dzieci wyznania mojżeszowego, do liceów – 11, gimnazjów – 46, szkół zawodowych – 29²¹.

Wojna lat 1939–1945 przyniosła zagładę społeczności żydowskiej w Bydgoszczy. Materialne ślady jej obecności w mieście przestały istnieć. Zniknęły żydowskie cmentarze, synagoga z zabudowaniami szkoły i budynkami gminnymi. Przypominała o Żydach, po włączeniu Fordonu w granice administracyjne Bydgoszczy, tamtejsza synagoga. Urządzono w niej kino²². Napływający po wojnie do Bydgoszczy Żydzi utworzyli oddział Centralnego Komitetu Żydów Polskich (CKŻP). Jednym z celów jego istnienia było między innymi pielęgnowanie kultury. Założono w październiku 1946 roku bibliotekę żydowską, która początkowo liczyła 98 egzemplarzy książek w języku polskim, 8 po hebrajsku i 16 w jidysz. W grudniu 1946 roku było już 111 tomów po polsku, 131 po żydowsku, 6 po hebrajsku, innych 1. Wypożyczono 88 tomów (8 po żydowsku i 80 po polsku)²³. Działała także świetlica, gdzie można było czytać prasę w języku polskim oraz jidysz. Prenumerowano m.in. „Das Noje Leben”. Urządzano w niej wieczory chanukowe, przeprowadzono zbiórki na Fundusz Daniny Narodowej, żywo komentowano wydarzenia w Palestynie, organizowano wieczory dyskusyjne: „Kwestia żydowska w Polsce”, „Sytuacja międzynarodowa”, „Polska w przeddzień wyborów”. Obchodzono rocznice wyzwolenia Oświęcimią. Organizowano akademie ku czci Kościuszki czy 1 Maja²⁴. Na bazie świetlicy istniejącej przy Komitecie w lutym 1947 roku powstał Klub Żydowski²⁵. Utworzono także koło dramatyczne i orkiestrę²⁶. W listopadzie 1948 roku założono oddział Żydowskiego Towarzystwa Kultury, który grupował 40 członków²⁷. W dniu 13 stycznia 1949 roku jego członkowie zorganizowali koncert żywego słowa Nusi Gold²⁸. W początkach 1949 roku działacze żydowscy utworzyli przedszkole żydowskie, które jednak zostało zlikwidowane w roku szkolnym 1949/1950²⁹. Sta-

²¹ Z. Biegański, op. cit., s. 83–85.

²² Szerzej o historii fordońskich Żydów: *Żydzi w Fordonie. Dzieje. Kultura. Zabytki*, pod red. T. Kawskiego, Bydgoszcz 2008.

²³ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej: AŻIH), Centralny Komitet Żydów Polskich (dalej: CKŻP), Wydział Ewidencji i Statystyki (dalej: WEiS), sygn. 23, *Sprawozdanie z działalności Wydziału Kultury i Propagandy KŻ w Bydgoszczy za X 1946*; AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 24, *Sprawozdanie z działalności Biblioteki KŻ w Bydgoszczy za XII 1946*.

²⁴ AŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny (dalej: WO), sygn. 19. *Sprawozdanie z działalności KŻ w Bydgoszczy za 1946*.

²⁵ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 103. *Protokół z posiedzenia Komitetu Kulturalno-Oświatowego KŻ w Bydgoszczy z 26 stycznia 1947*.

²⁶ T. Kawski, *Twórcy i animatorzy...*, s. 158.

²⁷ APB, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy (dalej: PWRN), Urząd Spraw Wewnętrznych (dalej: USW), sygn. 3733.

²⁸ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 107. *Protokół z posiedzenia Komitetu Kulturalno-Oświatowego KŻ w Bydgoszczy z 28 stycznia 1949*.

²⁹ Szerzej: T. Kawski, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945–1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej*

łym elementem były organizowane obchody świąt państwowych i partyjnych (22 Lipca, 1 Maja, Rewolucji Październikowej itd.) w ramach narzuconego modelu ustrojowego. Odbywały się imprezy poświęcone żydowskim rocznicom, np. powstania w warszawskim getcie. Mimo że wywoływało to niezadowolenie części laicko nastawionych działaczy oraz władz partyjnych, organizowano uroczystości związane z żydowskimi świętami, np. wieczory chanukowe, sederowe³⁰.

Wraz z ewolucją ustrojową końca lat czterdziestych XX wieku nastąpiły zmiany organizacyjne. Zlikwidowano większość istniejących w środowisku żydowskim organizacji. Działaczy innych zmuszono do wstąpienia w struktury Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce (TSKŻwP). Jego oddział w Bydgoszczy istniał od stycznia 1951 roku. Miał siedzibę przy ul. 1 Maja 64/3 (obecnie ul. Gdańska). Jego działalność kulturalna, wraz z kurczeniem się populacji bydgoskich Żydów, ograniczała się do organizowania akademii w rocznicę wybuchu powstania w getcie warszawskim. Czasem organizowano większe imprezy. W 1961 roku przy okazji koncertu w bydgoskiej filharmonii Izraelczyka Bartosza zaproszono go na spotkanie członków Towarzystwa. Urządzono przy okazji wieczorek towarzyski. W 1960 roku sprowadzono Teatr Żydowski z Warszawy ze sztuką „Dybuk”. Rokrocznie organizowano wieczorki sylwestrowe i rozdawano paczki choinkowe, odbywały się prelekcje i odczyty³¹. Życie kulturalne i towarzyskie koncentrowało się w świetlicy, która w latach sześćdziesiątych XX wieku była wyposażona w telewizor, radio, gromadzono w niej czasopisma. Istniała także biblioteka³².

Materialnym śladem działalności bydgoskiego oddziału CKŻP i TSKŻwP było doprowadzenie do odsłonięcia tablicy przy ul. Przyjemnej 1 (były cmentarz żydowski) na Wzgórzu Wolności upamiętniającej pomordowanych tam Żydów oraz wszystkich bydgoskich Żydów, którzy zginęli w czasie drugiej wojny światowej. Działania w tym kierunku podjęto już w końcu lat czterdziestych XX wieku³³. Działalność oddziału bydgoskiego TSKŻwP praktycznie została zawieszona po tzw. wydarzeniach marcowych 1968 roku. Większość członków wyjechała³⁴.

Do organizacji działających w środowisku bydgoskich Żydów należeli ci, którzy odczuwali potrzebę przynależenia do grupy, którą łączyły określone sys-

do przełomu październikowego, pod red. W. Jastrzębskiego i M. Krajewskiego, Włocławek 2001, s. 205-228.

³⁰ APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy, sygn. 638, *Sprawozdanie starosty powiatowego bydgoskiego za IV 1947*; Ibidem, sygn. 623, *Sprawozdanie sytuacyjne Zarządu Miejskiego w Bydgoszczy... za IV 1946*.

³¹ APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, sygn. 51/XV/7, t. 1.

³² APB, PWRN, USW, sygn. 3733.

³³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 107.

³⁴ K. Maniewska, *Mieszkańcy Bydgoszczy wobec wydarzeń 1968 r. Postawy. Przejawy oporu społecznego*. Skala represji, „Dzieje Najnowsze” 2008, nr 1, s. 141-143.

temy wartości kulturowych. Celowo podkreślali swoją odmienność narodową i kulturową. Grupa ta, wraz z masową emigracją z Bydgoszczy w końcu lat czterdziestych XX wieku, traciła na znaczeniu. W 1963 roku liczyła zaledwie 69 osób. Dziesięć lat później praktycznie już nie istniała. Inną grupę stanowili Żydzi, którzy wtopili się w polskie społeczeństwo i kulturę, niejako „zapominając” o swoim pochodzeniu. Należeli do nich członkowie nowego establishmentu związani z PPR, potem PZPR czy strukturami administracji państwowej, wojska i bezpieczeństwa publicznego. Oni, wobec stawianych im przez system partyjny oczekiwań, musieli „na zamówienie” stać się Polakami, stąd w oficjalnych dokumentach w miejscu na narodowość wpisywali „polska” (Pracownicy Wojewódzkiej Szkoły Partyjnej PPR w Bydgoszczy – Bronisław Malinowski, szefowie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy – Józef Jurkowski czy Adam Nowak, I sekretarz PPR w Bydgoszczy – Antoni Alster)³⁵. Inni czynili tak z własnej woli, chcąc ukryć swoje pochodzenie ze względu na przeżycia wojenne, życie na „aryjskich papierach”, sytuację rodzinną (mieszane małżeństwa, dzieci nieświadome pochodzenia rodziców lub rodzica itd.), obawę przed zdekonspirowaniem się w nowym otoczeniu kulturowym, a tym samym strach przed wykluczeniem itd. Konsekwencją była nieuchronna asymilacja. Świadomi tego byli działacze CKŻP. W 1946 roku informowali warszawską centralę: „Byliśmy zmuszeni przeprowadzić wielką kampanię agitacyjną wśród rodziców, którzy z wielu przyczyn jak np. że rodzice będący na aryjskich dokumentach nie chcieli, aby dzieci uczyły się języka żydowskiego, historii Żydów bojąc się dekonspiracji. Ze względu na specyficzne warunki w jakich się Żydzi zamieszkali na Pomorzu znajdują zdawałoby się wręcz niemożliwym założenie półinternatu... jest koniecznym ocalenie od asymilacji resztek młodzieży żydowskiej”³⁶.

Co pozostało po bydgoskich Żydach? Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczołkowskiego w Bydgoszczy przechowuje kolekcję judaików. Chyba żaden z eksponatów nie ma rodzimego rodowodu. Drobnie druki przechowuje Muzeum Oświaty Ziemi Bydgoskiej. Ciekawie prezentują się zbiory Biblioteki Wojewódzkiej w Bydgoszczy (trochę rękopisów, materiały po I. Herzbergu, sporo książek jego autorstwa). Najcenniejsze pozostają jednak zbiory Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, które posiada część materiałów Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Bydgoszczy. Pozostałe znajdują w archiwach w Warszawie, Moskwie, Berlinie i Jerozolimie.

³⁵ APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, sygn. 106; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1, pod red. K. Szwaagrzyka, Warszawa 2005, *passim*; M. Piotrowski, *Ludzie bezpieki w walce z Narodem i Kościołem. Służba Bezpieczeństwa w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944-1978 – Centrala*, Lublin 1999, s. 353; *Twarze bydgoskiej bezpieki* (katalog wystawy); A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004, s. 271, przyp. 40.

³⁶ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 19. *Sprawozdanie z działalności KŻ w Bydgoszczy za 1946.*